অধ্যায় ৬ ঃ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদ-হেগেল

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য
৬.২ পৰিচয়
৬.৩ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদৰ অর্থ
৬.৪ হেগেলৰ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদ
৬.৫ হেগেলৰ দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতি
৬.৬ অধ্যায়টিৰপৰা আমি কি শিকিলোঁ
৬.৭ অধিক জানিবলৈ
৬.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৬.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- হেগেলৰ পৰম (Absolute) অথবা বস্তুবাদী ভাববাদ আলোচনা কৰিব পাৰিব
- হেগেলৰ দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতি বর্ণনা কৰিব পাৰিব
- ভাৰতীয় দর্শনৰ বিভিন্ন প্রকাৰ সম্প্রদায়সমূহৰ দার্শনিক ধাৰণাসমূহ ব্যাখ্য কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব

৬.২ পৰিচয়

আধুনিক সময়ত ভাববাদৰ মনোবৈজ্ঞানিক ভেটিটো গঢ়ি দিয়া দার্শনিক গৰাকী হ'ল বার্কলী। দার্শনিক কাণ্টৰ হাতত এই দর্শনে এক জ্ঞানমীমাংসীয় আৰু আনুষ্ঠানিক ৰূপ লাভ কৰিছিল। কিন্তু এই দর্শনে প্রকৃতার্থত দার্শনিক মনৰ জ্ঞানক্ষুধা তথা জ্ঞানপিপাসা নিৰসনত ব্যর্থ হৈছিল। কাৰণ, ই এটা ঐকিক আধ্যাত্মিক নীতি (Unitary Spiritual Principle)ত অভিজ্ঞাতাৰ সকলো দিশৰ সমন্বয় সাধনৰ মৌলিক বিশ্বজনীন নীতি এটাৰ ঐক্য স্থাপন কৰিব পৰা নাছিল। সেয়েহে, কাণ্টৰ উত্তৰসূৰী চিন্তাবিদসকলে বার্কলী আৰু কাণ্টৰ জ্ঞান মীমাংসীয় ভাববাদ (epistmological idealism)ক ভাববাদৰ এটা অধিভৌতিক (metaphysical) ৰূপ দিছিল। জ্ঞানমীমাংসীয় ভাববাদ অনুসৰি আমাৰ জ্ঞাত বস্তুবোৰ হ'ল কেৱল ধাৰণা নাইবা মানসিক নির্মাণ। আহহাতে, অধিভৌতিক ভাববাদ (Metaphysical Idealism) এ বাস্তৱৰ প্রকৃতি সম্পর্কে কিছু কথা কয় আৰু এই ভাববাদ অনুসৰি বাস্তৱ আদর্শগত, মানসিক অথবা আধ্যাত্মিক। হেগেলে

লাগে। কার্যকলাপ নথকাকৈ জীৱন কেনেদৰে থাকিব অথবা প্রকাশ নথকাকৈ প্রকৃত শক্তি কেনেকৈ থাকিব? আমি এয়া এৰি ল'ব লাগিব যে সমীম সত্ত্বাৰ জগতখনৰবিৱর্তন আৰু সংৰক্ষণ হ'ল ঐশ্বৰীয় জীৱনৰ এক আৱশ্যকীয় অংশ। ঈশ্বৰ হ'ল পৰম ব্যক্তি (Absolute subject) আৰু এই সত্ত্বাটোৰ সৈতে সম্পর্ক নথকাকৈ কোনো বস্তুৰ অস্তিত্ব থাকিব নোৱাৰে। ঈশ্বৰৰ এক বাস্তৱ আত্ম-সচেতন শক্তিৰূপে যিটো অস্তিত্ব আছে সেই অস্তিত্বটো আন্তঃ সম্পর্কযুক্ত বস্তুৰ ব্রহ্মাণ্ডখনত প্রকট হয়। সসীম বস্তু আৰু মনৰ জগতখনৰ বাহিৰে ঈশ্বৰ কেৱল এক বিমূর্ত সম্ভাৱনীয়তা হৈ পৰিব। ঈশ্বৰ এক মূর্ত জীৱন্ত শক্তি হৈ নাথাকিব। অর্থাৎ, সসীম সত্ত্বাবোৰ এক বাস্তৱ অস্তিত্ব আছে। কিন্তু এই বাস্তৱিকতা আপেক্ষিক, নির্ভৰশীল অথবা চর্তসাপেক্ষ।

এই জগতখন হ'ল পৰম অথবা ঈশ্বৰৰ বাহ্যিক প্রকাশভৱন। সসীম মনবোৰ হ'ল ঈশ্বৰৰ সীমিত পুনঃসৃষ্টিকৰণ। সসীম মনৰ বাবে এই জগতখন (বাধগম্য) হোৱাৰ কাৰণ হ'ল ই ঈশ্বৰৰ অভিব্যক্তি। ঈশ্বৰ হ'ল অনন্ত আত্মা / চিত। সসীম মনবোৰ ঈশ্বৰ সদৃশ। মানৰ মনে যিবোৰ সমশ্রেণী বৈশিষ্ট্যৰ জৰিয়তে জানে ঈশ্বৰে ঠিক সেইবোৰ বৈশিষ্ট্যৰে নিজৰ মাজত জগতখন উদ্ভৱ কৰে। চিন্তাৰ গঠন বাস্তৱৰ গঠনৰ সৈতে একে। "আমি যিটোক প্রকৃতি (nature) বুলি কওঁ, সেয়া হ'ল চিন্তাৰ বহিঃ প্রকাশ; ই হ'ল বাহ্যিক ৰূপত প্রকট হোৱা পৰম যুক্তি (absolute Reason)। কিন্তু প্রকৃতি ইয়াৰ চূড়ান্ত লক্ষ্য নহয়। ইয়াৰ প্রত্যাৱর্তনে মানৰ আত্ম-চেতনাত অধিক সম্পূর্ণ ৰূপত প্রকট হয় আৰু অৱশেষত কলা, ধর্ম তথা দর্শনত সম্পূর্ণ বাস্তৱত পৰিণত হয়।" হেগেলৰ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদ অনুসৰি পৰম আত্মা / চিত বিশ্বজনীন যুক্তিৰূপে প্রকৃতি আৰু মনত অন্তর্নিহিত হৈ থাকে। ই প্রকৃতিত অচেতন যুক্তিৰূপে নিহিত থাকে আৰু সসীম মনত ইয়াৰ চেতন যুক্তিলৈ ৰূপান্তৰ ঘটে। পৰম হ'ল বিশ্বজনীন যুক্তি। বস্তু, জীৱন আৰু মনত ইয়াৰ অধিকৰ পৰা অধিকতৰ প্রকাশ ঘটে। ই মানৰ মনত সচেতনতাৰ ৰূপ লয়। ব্যক্তিগত মন হ'ল ব্যক্তিনিষ্ঠ মন। সমাজখন হ'ল বস্তুনিষ্ঠ মন। ঈশ্বৰ হ'ল পৰম মন।

হেগেলৰ পৰম ভাববাদক একত্ববাদী আধ্যাত্মবাদ (monistic spiritualism) বোলা হয়। কাৰণ, ই এক আধ্যাত্মিক বাস্তৱিকতাক সকলোৰে উৎস আৰু আধাৰ বুলি গ্রহণ কৰে। এই আধ্যাত্মিক নীতিৰ বস্তুভিত্তিককৰণৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা বস্তু আৰু মনৰ জগতখন প্রকৃতি আৰু নিত্যত্বৰ দিশেৰে পৃথক নহয়। বৰঞ্চ দুয়োটা কথাই এই আধ্যাত্মিক নীতিৰ সদৃশ। কিন্তু একে সময়তে এই জগতখনৰ নিজস্ব অস্তিত্ব আছে। অৱশ্যে এই অস্তিত্ব সীমিত প্রকৃতিৰ। অর্থাৎ, একতা অথবা আধ্যাত্মিক নীতি এটা বিমূর্ত একতা নহয়, ই বহুত্বৰ মাজৰ একতা (Unity in plurality)। হেগেলে স্ব-সত্ত্বা (one self) আৰু অপৰ সত্ত্বা (other)ৰ মাজত এটা বাস্তৱ যোগসূত্র স্থাপন কৰিব বিচাৰিছিল। সেয়েহে তেওঁ এই সত্ত্বা দুটাক এক সর্বাত্মক পৰম আত্মা/ চিতৰ প্রকাশ বুলি ধৰি লৈছিল। এই আত্মা /চিতত সকলো সমীম সত্ত্বা বিৰাজ আৰু বিচৰণ কৰে। চিন্তা হ'ল বাস্তৱিকতা, কিন্তু ব্যক্তিগত চিন্তা আংশিকভাৱেহে বাস্তৱ। সর্বত্মক (all-inclusive) আৰু সম্পূর্ণ

হেগেলে কৈছিল যে মানৱ স্বতন্ত্রতা পৱম নহয়, ঐশ্বৱিক স্বতন্ত্রতা দ্বাৱা ই সীমিত। অর্থাৎ, ঐশ্বৱিক স্বতন্ত্রতাই মানৱ স্বতন্ত্রতা, মানৱ উদ্যম আৰু মানৱীয় সৃজনশীলতাক যেন গ্রাসহে কৱি হৈছে। হেগেলে পৱম মন (Absolute Mind) ৱ বিষয়ে মাত্রাধিক কথা অধ্যয়ন কৱিছিল যেন অনুমান হয়।

অগ্রগতি নিৱীক্ষণ

প্রশ্ন নং১ঃ হেগেলৱ ভাববাদ অনুসৱি পৱম আত্মা চিত প্রকৃতি তথা মনত অন্তর্নিহিত থাকেনে ?

.....

.....

প্রশ্ন নং২ঃ হেগেলৱ মতে ব্যক্তি আৰু বস্তু পৱস্পৱ সম্বন্ধযুক্তনে ?

.....

.....

৬.৫ হেগেলৱ দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতি

'দ্বন্দ্বাত্মক' শব্দৱ সমার্থক ইংৰাজী শব্দ 'dialectic' ৱ অর্থ হ'ল 'প্রশ্নৱ সহায়ত আলোচনা কৰাৱ কলা'। বর্তমান এই শব্দটো যুক্তি প্রদর্শনৱ দুটা ভিন্ন ৰূপ বুজাবলৈ ব্যৱহাৱ কৰা হয়। পৱস্পৱ বিৰোধিতা (contradiction) অথবা বৈপৰীত্য (oppositions) বিচাৰি উলিয়াই এনে যুক্তি প্রদর্শন কৰা হয়। বৈপৰীত্যক নঞার্থক তর্ক (negative dialectic) আৰু পৱস্পৱ বিৰোধিতাক সদর্থক তর্ক (positive dialectic) বুলিব পাৰি। হেগেলে সদর্থক দ্বন্দ্বত্মক পদ্ধতি অনুসৱণ কৱিছিল। কাৱণ, ই মূলতঃ দুটা বিপৰীত ভাবৱ সামঞ্জস্য সাধন (reconciliation) অথবা একত্রিতকৱণ (unification) প্রক্রিয়া। হেগেলে দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতি অনুসৱি চিন্তা আৰু বাস্তৱক গতিশীল আৰু বিকাশশীল বুলি বিবেচনা কৱিছিল। বাস্তৱ যিহেতু মূলগতভাৱে যুক্তিসংগত, সেয়েহে ইয়াক কেৱল চিন্তাৱ দ্বাৱাহে জানিব পাৰি। এই জগতখন স্থিৱ নহয়, ই আগবাঢ়ি গৈ আছে, ই গতিশীল। চিন্তা অথবা যুক্তিৱ বৈশিষ্ট্যও একে। হেগেলে কৈছিল যে পৱস্পৱ বিৰোধিতাই হ'ল সকলো জীৱন আৰু গতিবিধিৱ মূল। এই জগতৱ সকলোৱেই পৱস্পৱ বিৰোধী। সকলোৱেই পৱিৱর্তন প্রৱণতা দেখুৱায়, ইয়াৱ বৈপৰীত্যক অতিক্রম কৰে। এই গতিবিধি অবিৰতভাৱে চলি থাকে আৰু বৈপৰীত্যবোৱ পাৱ কৰা হয় আৰু বৈপৰীত্যৱ মাজত সামঞ্জস্য স্থাপিত হয়। অর্থাৎ, ই এক একত্রভৱন ঘটা সমগ্রতাৱ অংশ হৈ পৰে। বস্তুৱ এই নিজৱ বৈপৰীত্যক অতিক্রম কৰাৱ প্রক্রিয়াটোকে হেগেলে দ্বন্দ্বাত্মক প্রক্রিয়া বুলি কৈছিল।

আছে। চিন্তাৰ দ্বন্দ্বাত্মক গতিবিধি আৰু বাস্তৱৰ দ্বন্দ্বাত্মক গতিবিধিৰ মাজত অনুৰূপতা আছে। অর্থাৎ, চিন্তা আৰু বাস্তৱ দৰাচলতে সদৃশ। চিন্তাৰ সংৰচনাই বাস্তৱ সংৰচনাৰ সৈতে অনুৰূপত্য প্রদর্শন কৰে। বাস্তৱ যুক্তিসংগত। যুক্তিসংগতাই বাস্তৱ। বৈচিত্র্যৰ জৰিয়তে ঐক্যৰ পৰা বৈচিত্র্যৰ মাজত ঐক্যলৈ এটা দ্বন্দ্বাত্মক প্রক্রিয়া ক্রিয়াশীল হৈ থাকে। চিন্তা আৰু বাস্তৱে একে নিয়ম অনুসৰণ কৰে। তর্ক (logic) আৰু পৰাবিদ্যা (metaphysics) একে। মানৱ চিন্তাৰ আৱশ্যকীয় নিয়ম অথবা ধাৰণা অনুসৰি আমাৰ হাতত তাত্ত্বিক সত্য (ontological truth) জনাৰ উপায় আছে। ড° প'লচেনৰ ভাষাত, "ধাৰণাৰ দ্বন্দ্বাত্মক বিকাশ ধাৰণাৰ বস্তুনিষ্ঠ প্রক্রিয়াৰ ব্যক্তিনিষ্ঠ পুনৰাবৃত্তি মাথোন। অর্থাৎ, ই নিজেই পৰম বাস্তৱ।" ধাৰণাৰ দ্বন্দ্বাত্মক বিকাশৰ জৰিয়তে আমি বাস্তৱৰ প্রকৃত জ্ঞান পাব পাৰোঁ। হেগেলৰ মতে এয়াই দর্শন অধ্যয়নত দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতি প্রয়োগৰ গুৰুত্ব।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ হেগেলৰ দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিত কিমানটা মূহুর্ত অথবা পর্যায় আছে?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃহেগেলৰ মতে দর্শনত দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিৰ কেনেধৰণৰ গুৰুত্ব আছে?

.....

.....

৬.৬ অধ্যায়টিৰপৰা আমি কি শিকিলোঁ

- বাস্তৱ অথবা বাহ্যিক জগতখনৰ বস্তুনিষ্ঠ অস্তিত্ব আছে বুলি কোৱা দার্শনিক দৃষ্টিভংগীটোৱেই হ'ল বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদ। একে সময়তে এই দৃষ্টিভংগীটোৱে জগতখন এক পৰম ধাৰণা অথবা চিন্তাৰ পৰা উদ্ভূত বুলি কয় বাবে ইয়াক এক ভাববাদী দৃষ্টিভংগী বুলি কোৱা হয়।
- হেগেলৰ মতে, পৰম ধাৰণা হ'ল এটা সক্রিয় গতিশীল নীতি। সেয়েহে ই ক্রিয়া কৰিব, বাঢ়িব তথা বিকশিত হ'ব লাগিব। পৰম চিন্তাৰ বস্তু হ'ল জগত আৰু এই জগতখন ইয়াৰ বাবে 'অপৰ' (other)
- বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদে সমীম মনৰ পৰা স্বতন্ত্র কিন্তু ঐশ্বৰিক মনৰ অংশস্বৰূপ বস্তুৰ অস্তিত্বক স্বীকৃতি দিয়ে।

4) Chatterji, Phanibhusan (1951) *Outlines of General Philosophy*, Calcutta: Published by the Author

5) Chakravarty, Sibapada (1992) *An Introduction to Philosophy*, J.N.Ghose & Sons, Calcutta

৬.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ হয়, পৰম আত্মা /চিত বিশ্বজনীন যুক্তি ৰূপে প্রকৃতি আৰু মনত অন্তর্নিহিত হৈ থাকে।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃহেগেলৰ মতে ব্যক্তি আৰু বস্তু, মন আৰু জগতৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ আছে।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ হেগেলে দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিৰ তিনিটা মূহুর্ত অথবা পর্যায় থকাৰ কথা কৈছিল।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ হেগেলৰ মতে দর্শনত দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিৰ গুৰুত্ব আছে. কাৰণ, ধাৰণাৰ দ্বন্দ্বাত্মক বিকাশৰ জৰিয়তে আমি বাস্তৱৰ প্রকৃত জ্ঞান পাব পাৰোঁ।

৬.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) অতি চুটি প্রশ্ন-

প্রশ্ন ১ঃ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদে বস্তুৰ অস্তিত্বক স্বীকৃতি দিয়েনে?

প্রশ্ন ২ঃ বিচাৰ পৰমতাবাদ মানে কি?

প্রশ্ন ৩ঃ প্রকৃতি স্থিৰনে গতিশীল?

প্রশ্ন ৪ঃ ব্যক্তিৰ বস্তুনিষ্ঠনে ব্যক্তিনিষ্ঠ মন থাকে?

প্রশ্ন ৫ঃ হেগেলৰ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদৰ মতে এই জগতখন মানৱ মনৰ বোধগম্যনে?

(খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ হেগেলৰ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

প্রশ্ন ২ঃ হেগেলৰ দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিৰ বিষয়ে এটা চমুটোকা লিখক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০- ৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ হেগেলৰ বস্তুনিষ্ঠ ভাববাদৰ সমালোচনামূলক ব্যাখ্যা দাঙি ধৰক।

প্রশ্ন ২ঃ হেগেলৰ দ্বন্দ্বাত্মক পদ্ধতিটো বর্ণনা আৰু পৰীক্ষা কৰক।

*** ***** ***